

Максимова А.А.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ӨЛҮМГӨ ЖАНА КӨНҮЛ АЙТУУГА БАЙЛАНЫШТУУ
ТЕРГӨӨЛӨРДҮН ОБЪЕКТИЛЕРИ

Максимова А.А.

СЛЕДСТВЕННЫЕ ОБЪЕКТЫ, СВЯЗАННЫЕ СО СМЕРТЬЮ И
СОБОЛЕЗНОВАНИЕМ В КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКЕ

A.A. Maksutova

INVESTIGATIVE OBJECTS ASSOCIATED WITH DEATH AND SYMPATHY
IN THE KYRGYZ LANGUAGE

УДК:378/55.6

Бул макалада кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн объектилери каралган.

В этой статье рассмотрены следственные объекты, связанные со смертью и соболезнованием в кыргызском языке.

This article describes the investigation objects associated with death and sympathy in the Kyrgyz language.

Табу (табу-полинезий сөзү, кыргызча **ta** «белгилөө» жана **pu** «бүткүл», «бүт бардыгы») да, эвфемизмди (эвфемизм- грек сөзү, кыргызча **eu** «жакшы», «сылык» **phemi** «сүйлөймүн») да кыргыз тилинде тергөө деп берүү максатка ылайык. Анткени табуда да, эвфемизмде да кандайдыр бир себептерден (мифологиялык, диний ишенимдердин жана адеп-ахлактык негизинде) улам нерселерди тике атоого тыюу салынып, анын ордуна башка сөз колдонулат, бул сөз **тергөө** сөзү болот.

Тергөөлөр тематикалык жактан тил илиминде бир канча топко бөлүнүп берилип жүрөт: 1) укугун чектөөчүлүккө (дискриминацияга) байланыштуу тергөөлөр: а) расалык, маданий, диндик, жыныстык ж.б.; 2) коркунучтуу жана жагымсыз кубулуштарга байланыштуу тергөөлөр: а) өлүм, б) оору, в) табигый муктаждык ж.б.; 3) адамдын жаш курагына жана сырткы турпатына байланыштуу тергөөлөр: а) салмак, б) жаш курак, в) сырткы кейп, г) бой; 4) дипломатиялык тергөөлөр; 5. жарнамалар тилиндеги тергөөлөр ж.б. Келтирилген топтордун ичинен өлүмгө байланыштуу тергөөлөр тергелиш себеп-өбөлгөлөрү, ык-амалдары, аткарган кызматы жагынан кыргыз тилинде өзгөчө орунда турат.

Адам баласы үчүн өлүмдөй коркунучтуу жана табышмактуу эч нерсе жок, биз муну кыргыз элинин өлүмгө байланыштуу тергөөлөрүнөн айкын сезип турабыз. Кыргыз элинде өлүмгө карата тыюу салуунун өзөгүн коркуу, коркунуч түзөт; жакындарын жоготуудан коркуу, тиги дүйнөдөн коркуу, белгисиздиктен коркуу, жан алгычтардан, каардуу духтардан коркуу ж.б. Кийинки учурда муну менен катар тыюу салууга психологиялык жагдай өзгөчө таасир эткендигин белгилей кеткибиз келет, б.а., өлүм, өлдү деген сөздөрдү айтуудан зааркануу, булар

аркылуу өлүмдү чакырып жатпагандыгын туюп-билип турса да, бары бир кандайдыр бир белгисиздиктен коркуу аталган сөздөрдү өз ичинен айтууга да жол бербейт. Өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдүн байып жатышына көркөм чыгармачылык да өз таасирин тийгизип жатат, анткени тергеп айтуу-бул ойду күчтүү жана элестүү берүүнүн негизги айла-амалы да болуп саналат, буга байланыштуу өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдү стилистика-поэтикалык кубулуш катары карасак болот.

Кыргыз тилиндеги өлүмгө жана көңүл айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн объектисине төмөнкүлөр кирет: «өлүм», «өлдү», «көр», «мүрзө», «өлүк», «жуу», «угузуу», «көмүү», «көңүл айтуу» ж.б. Максатка ылайык булардын ар бирине өзүнчө кыскача токтолуп өтөлү.

«Өлүм» сөзү кыргыз тилинде көбүнчө «ажал» деп тергелет, дал ушул сылыктык маанисин кошумчалагандыгы менен өлүм сөзүнөн стилистикалык ыраң-боекчосу боюнча өзгөчөлөнөт: *Жетип турган ажалдан Отряд келип коргоду.* (Б.) Айрым учурда оозеки кебибизде деле, көркөм чыгармаларда деле «өлүм» сөзү бирдеме, бир балээ, жаман иш, чоң кырсык ж.б. болуп тергеле берет, мындай тергөөлөр стилдик жактан чектелген болот: – *Эмне, Абыке, айлыңарда бир кырсык болду дейби? – деди атасына кайрылып. – Жаши кеткен экен. Арты кайрылуу болсун!..* (Б.У.); *Кыязды үгүттөп жаткансыйт. Жок, кемтир бир нерсе болгон.* (М.Г.)

Кыргыз тилинде тергөөгө өзгөчө көп учураган сөз – бул «өлүү» деген этиш, бирок биз азырынча айрым бир маселелерине кайрылмакчыбыз. Белгилеп өткөнүбүздөй «өлдү» сөзүнүн тергөөлөрү абдан көп, биздин колубузда эле азыр 200гө чукулу турат: *дүйнөдөн кайтты, дүйнө салды, каза тапты, курман болду, көз жумду, тили буулду, кайтыш болду, ажалы жетти, чарчады, учуп кетти* ж.б. Булардын ичинен дүйнөдөн кайтты, каза тапты, курман болду, саналуу гана тергөөлөр стилдик жактан бейтарап келет да, стилдин бардык түрлөрүндө кеңири колдонулат; гезиттик көңүл айтууларда, аза сөздөрүндө (некролог) да негизинен, жогорудагы тергөөлөр колдонулат, калгандарынын айрымдары оозеки сүйлөшүүдө да, көркөм кепте да урунулса, айрымдары көркөм чыгармаларда гана колдонулат. *Ал эми учуп кетти, чарчады тергөөлөрү наристелердин өлүмүнө*

карата гана айтылат. Күкүгүм учту элимден, Күлпөгүм кетти жеримден. (Т.) Сатылган жөөлүйт, чарчаган балдарынын атын айтат. (Аалы) Дегеле «өлдү» сөзүнө байланыштуу тергөөлөрдү колдонулуш чөйрөсү, стилистикалык бөтөнчөлүктөрү ж.б. белгилерине карата ич ара майда топторго бөлүштүрүп кароо абзел, бирок бул маселе өз алдынча атайын иликтөөнү талап кылат.

Өлдү сөзү менен катар кыргыз тилинде өлтүр, өлтүрүү сөздөрү да тике айтылбай, көбүнчө төмөнкүдөй тергелип айтылат: *тындым кыл, тынчыт, ким көрдү кылуу, жайла* ж.б: *Ашыма уу салбасын, тындым кылып салбасын.* (Ф); *Аны эмне эле көкөлөтөсүңөр, тигиндей да айттыңар, мындай да айттыңар, такыр көнбөдү, силерди киши катары көрбөдү, мына эмесе деп туруп тынчытып салбайсыңарбы.* (А.С.) *Баатырлыгы ошондой ким сайышса жайлаган.* («К») ж.б.

Өлүк сөзү адамдын жана жан-жаныбарлардын өлгөндөн кийинки денеси, сөөгү дегенди туюндурат (*Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт.*-М) да, көбүнчө адамга карата тергелип айтылат. «Өлүк» деген сөздү айтуу кандайдыр бир кырдаал-шарт үчүн ыңгайсыз болгондо, же көркөм чыгармаларда ойду курч берүү максатында айрым учурларда гана адамдын башка жан жаныбарларга карата да тергелип айтылганын учуратууга болот: *«Чабдарым, бүгүн сени менен коштошуп жатып, кош чабдарым – менин балалыгым, карегиме орноп калган Камбарым деп жатып, атама бир собол таптагым бар: -Чабдардын сөөгүн кай жерге жашыргансың, ата?!»* (Б.У) *Жалпысынан өлгөн адамга карата урматтоо иретинде «маркум» сөзү колдонулат да, өлүк сөзү көбүнчө сөөк, жансыз дене, дене, сейрек болсо да маит деп тергелет: Маркумдун сөөгү Ала-Арча көрүстөнүнө коюлат.* (К.Т.); *Баягы эки бала «апакелеп» энесинин жансыз денесин кучактап жыгылышты.* (Б.М.); *Эртең мененки саат сегиздер чамасында жаш кыздын маити табылды.* (www.24.k) *Бул бала ырыматтылыктан калган жалгыз мурас.* (М.А.)

Кыргыз тилинде жалпысынан өлүк коюлчу жай деген маанини туюндурган көр, мүрзө, бейит, кабыр, жай сөздөрү бар, бул сөздөр семантикалык жактан да ошондой эле колдонулуш чөйрөсү, стилистикалык ыраң боекчесу, башка сөздөр менен айкашуу мүмкүнчүлүгү боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Алсак, мүрзө сөзү өлүк коюлуу үчүн казылган жай, чуңкурду гана эмес, ошол өлүк коюдан, көмүүдөн кийин пайда болгон дөбөчөнү да туюндурат, ал эми **көр** сөзү көбүнчө мунун биринчи маанисин гана билдирет: *Келтирди уулунун мүрзөсүнө жанаша койдум.* (М.А.); *Көр казып жаткандаар бери карата чубап калышты.* (К.Ж.) Келтирилген сөздөрдүн ичинен терс эмоционалдык-нарктагыч бааны билдирип, өтө орой кабыл алынганы, демек, тергөөгө көп дуушар болгону- бул **көр** сөзү болуп саналат, бул сөздүн катышуусу менен пайда болгон туруктуу сөз айкашынын дээрлик баары терс маанини туюндурганын көрөбүз: **көрдөн алып жерге уруу** – аябай катуу тилдөө, абийирин төгүү; **көрдөн чыга**

калгандай-адамдын жүрөгү түшкөндөй, түрү суук; **көрбөгөнү көр болуу**- катуу азап тартуу, далай кордукту кыйынчылыкты башынан өткөрүү, кыйналуу; **көр казуу**-бирөөгө жамандык издөө, кырсыктантуунун аракетин кылуу ж.б. буга байланыштуу каргоонун эң оору, катуусу да дал ушул **көр** сөзүнүн катышуусу менен айтылат: **көрүндө өкүрүп кал!**, **көрүндө өкүрүп калгыр**, **көрүндөн таш чыккыр** ж.б.

Тергелиш жыштыгы боюнча *көр* сөзүнөн *мүрзө*, анан *бейит* сөздөрү турат десек болот, бирок бул эки сөз тең (*мүрзө*, *бейит*) айрым бир кырдаалда *көр* сөзүнүн ордуна колдонулуп, аны жумшартат, мындай учурда аларды *көр* сөзүнүн тергөөлөрү катары карасак болот. Айталы, эл арасында *көр* казганга кимдер барат? «дештин ордуна мүрзөсүн кимдер казат экен?» – деген жумшагыраак, сылыгыраак кабыл алынат, ошондой эле анын *көрүнө барып куран окуду* же *анын көрүнө гүл коюшту* деп да айтылбайт бул өтө орой, олдоксон туюлуп, өтө оор кабыл алынат. Мындай кырдаалда *көр* сөзүнүн да, *мүрзө* сөзүнүн ордуна да, *бейит* сөзү тергөө катары колдонулат, арийне, бул жерде *мүрзөсүнө барып куран окушту* же *мүрзөсүнө гүл коюшту* деп айтуу деле эч бир логикалык калпыстыкты жаратпайт, бирок адептүүлүк жактан алганда, этикалык нормага жатпай калат. Колдонулуш аймагы жагынан чектелип, сейрек колдонулгандыктанбы, айтор, *кабыр* сөзү эч бир деле терс эмоция-бааны жарата албайт; көркөм чыгармаларда көбүнчө бир жагынан тергөө, экинчи жагынан стилистика-поэтикалык каражат катары колдонулгандыгын көрөбүз.

Кийинчерээк өйдөдөгү төрт сөздүн (*көр*, *мүрзө*, *бейит*, *кабыр*) ордуна тергөө катары *жай* сөзү өтө көп колдонула баштаганын атайы белгилей кеткибиз келет, бул сөз кыргыз тилинде «орун, турак, мекен»; «төшөк, жата турган орун»; кандайдыр бир нерсенин же иштин ал-абалы, шарты, жөнү, жагдайы. «жайлуу, орундуу, ылайыктуу» («КТТС, 280») деген маанилерде колдонулат, демек, *жай* сөзүндөгү «өлүк коюлчу жай» деген маани семантикалык кыймыл-өзгөрүштүн, т.а., метафоралык ык-амалдын негизинде жаралган десек болот. Мисалы, «*жайы казылып жатабы?*», «*жайы даяр болуп турбу?*», «*жайы качан даяр болот экен?*» ж.б. ушул сыяктуу сүйлөм, сөз тизмектерин бүгүнкү күндө оозеки сүйлөшүүдөн өтө көп учуратабыз, ошондой эле бул сөз көркөм чыгармаларда да тергөө катары көп эле урунулуп жүрөт, кээде «**көр**» сөзү **жер** сөзү аркылуу тергелип айтылганын учуратабыз. Жыйынтыктап айтканда, оозеки кепте болобу, көркөм чыгармада болобу, **көр**, **мүрзө** сөздөрүнүн ордуна көбүнчө **жай**, **бейит**, кээде **кабыр**, **жер** сөздөрү тергөө катары колдонулат: *Бисмайыл жаңы казылган кабырдын четине келип, үңүрөйгөн чуңкурду тиктеп калды.* (Ч.А.); *Калың бейитти бет алган жалгыз аяк жол менен үч аял келе жатышты.* (К.Б.); *Жайынан болсо санаа тынч,– деди атасы кайра, Курмандын көңүлүн жубаткысы келгендей.* **Жайы** өз ордунан казылды, Куке. (Б.У.)

Кыргыз тилинде **өкүрүк** сөзү «бакырык, кый-кырык, өкүрүп ыйлаганды» деген маанини гана туюндурулбайт, муну менен катар адамдын дүйнөдөн кайтышына байланышкан бир адат-салттын атын да билдирет, түшүндүрмө сөздүктө бул салттын атынын мааниси «өлгөн кишиге өкүрүп баргандагы чыккан чуу» (КТТС, 481) деп чечмеленип берилген. Өкүрүк эркектерге мүнөздүү, дүйнөдөн кайткан адамдын үйүнө эркектер өкүрүп келишет, маркум менен карым-катышына, байланышына карай өкүрүктүн даяр, калыпка салынган тексти болот: *Эсил кайран атакем ой, эми кайдан көрөйүн ой; эсил кайран бир боорум ай, эми кайдан көрөйүн ой; эсил кайран кан кудам ой, эми кайдан көрөйүн ой ж.б. Алимандын чаңырган дабышы чыгып, турган элдин баары: «Боорумай! Боорумай!» – деп өкүрүп кое беришти.*(Ч.А.) Эркектер өкүрүшсө аялдар кошок кошуп маркумду жоктоп ыйлашат. Ушул эркектердин өкүрүшү аялдардын кошок кошуп ыйлаганы кыргыз элинде «үн чыгаруу» деген туруктуу сөз айкашы аркылуу тергелип айтылат. Мисалы, сөөк турган үйдө эртең менен эрте, күн чыгып келатканда, эркектер өкүрүшүп, аялдар кошок кошушат, мына ушул жагдайды эркектер: «эртең таң азандан өкүрүшүбүз керек», аялдар: «эртең менен кошок кошушубуз керек!» -дешип тике айтышпайт, «эртең менен үн чыгарабыз» деп тергеп айтышат, бирок ушул эле учурда эмес, бардык эле учурда «өкүрүү» «кошок кошуу» сөздөрүнүн ордуна «үн чыгаруу» тергөө катары колдонула берет: *Боз үйлөрдү көргөндө эле Аламыш жөн эле –барабызбы, же өкүрүп барышыбыз керекпи деп ойлоп кетти да, жанындагы жолдошуна кайрылды: – Үн чыгарып барышыбыз керекпи, же жөн элеби?- Кандай үн чыгарып?- деди түшүнө бербей. –Өкүрүп барышыбыз керекпи дейм!- Аламыш кыжына катуу айтып алды да, эч ким уккан жокту дегендей эки жагын элендей карап кетти.* («КР»).

Жаман кабарды (өлгөндү) угузуу тергөө сөздөрүнүн ичинде өзгөчө орундардын биринде турат, анткени анын өзүнчө бир жөрөлгөлөрү, эл тарабынан ойлонуп табылган алгылыктуу жолдору бар булардын дээрлик баары каада-салтка айланып кеткен. Арийне алардын бирин бул чакан макалада камтууга мүмкүн эмес, ошондуктан биз кеп тергөөлөрүнүн айрымдарын гана келтирүү менен чектелмекпиз. Угузууда, өзгөчө жакындарын тике угузууда *өлүптүр*, атүгүл тергөө катары урунуп жүргөн *курман болду, каза болду, дүйнөдөн өттү*.ж.б.ушул сыяктуу сөздөр, сөз тизмектери да колдонулбайт, көбүнчө *ажырап калдык, айрылып калдык* деген сөз тизмектери оозеки сүйлөшүүдө да, көркөм чыгармаларда да кеңири пайдаланылат, муну менен бирге көркөм кепте угузууга байланыштуу дагы көптөгөн сөздөр, сөз тизмектери да кездешерин атайын белгилей кетүү абзел: *«Кайрат кыл, Толгонай, Сунбанкул менен Касымдан айрылдык!»* дегенде, *«Эне, энекебай»* – деп Алимандын чынырган дабышы чыгып, турган элдин баары: *«Боорум ой!, Боорум ой!»* – деп өкүрүп кое беришти (Ч.А.); *Мына, Гүлсары,*

жөөбүз Чородон айрылдык, эми Чоро жок, дүйнөдөн Чоро өттү ушинтип, өткөндө да Танабайдын жартысын ала кетти... (Ч.А.) ж.б.

Кыргыз элинде тике угузуудан бөлөк күү, ыр аркылуу билдирүү салты да жашап келген. Мисалы, Акбар Рыскуловдун «Атакенин Акболот» романында Татыгүл өз чүрпөсүнөн айрылганын чоор күүсү аркылуу угузат: *Дабыр-дубурдан кийин чоордун жылаажын доошу тээ өзөк түпкүрүн өрт чалгандай кысыла, муңкана чыгып, муун-жүндү бошото баштады.*

...Чоор күүсү чорт үзүлө, мүдүрүлө, сүрүлө токтоду.

Эңиреген эртаналар, бышактаган келин-кесек эсин жыйып, этегин тарткыча Сеңкибай сөз жалгады:

– Кайрат кыл, Татым...Сен энди бара бер... Уктыңдар гой, калайык? (А.Р.) Үр менен угузууга улуу акын Токтогул Сибирден келгенде, уулу Топчубайдан айрылып калганын акын Корголдун угузганын мисал катары келтирсек болот:

*Күлгүңдү кийип кирдеткен,
Күлүктү минип тердеткен,
Күкүгүң жалгыз Топчубай,
Күн тийбес сапар жол кеткен.
Буудумду кийип кирдеткен,
Буурулду минип тердеткен.
Муңайба жаман адамча
Булбулуң жалгыз Топчубай,
Мусапыр сапар жол кеткен.*

Өлүмгө байланыштуу тергөөлөрдө кайрат же көңүл айтуу тергөөлөрү да өзүнчө көңүл бурууга арзыйт. Башына күн түшүп, аза күтүп мүнкүрөп отурган адамдын кайгысын тең бөлүшүп, анын көңүлүн жубатууну ар бир кыргыз баласы мойнундагы ыйык парзы катары эсептейт. Мындай кырдаалда көбүнчө «кайрат кыл», «арты кайрылуу болсун» деген көндүм сөз тизмектери колдонулат. Бирок тарыхка көз чаптырсак, илгери кайратты айыл эстүүлөрү, сөз билгилери кадрылуулары, катыш куда-сөөктөрү кеп оролуп келгиле, ийине жеткире айткандыгына (Каада-салттар. Ак баталар, 73) күбө болобуз. Алардын баарынан тең эле төмөнкүдөй даяр, калыпка салынган, сезимге жете турган сөз тизмектерин учуратабыз: *арты кайрылуу болсун, сабыр кыл, кайрат кыл, башыңды көтөр, белиңди бек буу, боору бүтүн адам жок, тагдырдын жазмышы, дүйнөгө түркүк болгон эч ким жок, өлгөндүн артынан өлүп тына албайсың, ыйманы жолдош болсун, жаткан жери жайлуу, топурагы торко болсун* ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, өлүмгө жана кайрат айтууга байланыштуу тергөөлөрдүн кыргыз лексикасында өзүнчө орду бар, биз жогоруда, макала талабына ылайык, алардын айрымдарына гана жалпылап токтолуп өттүк. Аталган тергөөлөр кыргыз тилин байытуу менен, элибиздин өлүмгө, маркумга жана маркумдун жакындарына өтө аяр мамиле кылгандыгын да айкын ырастап турат жана мындан аркы изилдөөдө дал ушул аяр мамилеге да назар буруу шарт.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф., «Мектеп», 1965.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф., «Мектеп», I т., 1984.
3. Каада- салттар, ак баталар.– Б., 2003.
4. Усубалиев Б.Ш. Эвфемизм жөнүндө. Кыргыз филологиясы жана филогдору.-Б., 2007, 98-101.
5. Фрезер Дж.Дж. Фольклор в ветхом завете. – М., 1985
6. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. - М., 1965.

Рецензент: к.филол.н. Осмонова Н.
